

ГОНЧАРЕНКО

Аліна Володимирівна —
кандидат філологічних наук,
учений секретар Інституту
мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України

ДАВНЯ ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
30 жовтня 2024 р.

У доповіді йдеться про проблему упередженого ставлення до давньої за походженням української лексики. Ці пуристичні тенденції, спрямовані на подолання наслідків російського впливу та дистанціювання від російських запозичень, посилилися з початком широкомасштабного вторгнення РФ. Наведено приклади одиниць, які помилково кваліфікують як мовні покручі й кальки з російських прототипів. Розглянуто причини вилучення з ужитку та оголошення питомих українських форм російськими або суржиковими. Наголошено на важливості фахового підходу до оцінки мовних та мовно-культурних надбань минулого, необхідності збереження історичної пам'яті українців, що має стати складовою державної мовної політики.

Ключові слова: українська мова, російська мова, лексика, росізм, суржик, псевдоросізм.

Розвиток мови відображає розвиток спільноти, якій вона належить, зміни у світосприйнятті, пізнавальній діяльності і водночас сприяє поступу цієї спільноти, задовольняючи весь спектр її комунікаційних потреб.

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це період інтенсивних змін в українській мові, зокрема в її лексичному складі, зумовлених низкою соціальних і геополітичних перетворень: відходом від радянської парадигми дійсності, становленням і розвитком демократичних інститутів, появою нових суспільних функцій української мови, її державним статусом, світовими глобалізаційними процесами, загостренням міждержавних відносин із сусідньою країною та збройною агресією з її боку тощо.

Однією з характерних тенденцій мовної практики різних кіл сучасного українського соціуму, що окреслилася ще в період українізації (20-ті — початок 30-х років ХХ ст.), стала помітною від 1990-х років і особливо увиразнилася внаслідок воєнного протистояння між Україною та Росією, є прагнення до усунення слідів впливу російської мови на різних структурних рівнях української мови й активізації вживання в ній питомих,

органічних елементів. З одного боку, такий по-тяг до чистоти мови та мовлення не може не заслуговувати на схвалення, але водночас він актуалізує проблему відмежування не лише від власне російських запозичень чи елементів, утворених за зразком російської мови, а й (не завжди усвідомлено) від споконвічних надбань української мови, історично спільних для обох мов одиниць, які структурно можуть нагадувати відповідні російські слова.

Голоси про «неукраїнськість» тих чи інших уживаних в українському комунікативному просторі слів на підставі їхньої звукової, графічної, семантичної подібності до російських незрідка лунають у наші дні з уст мовців. При цьому сучасна ера інтернет-комунікацій уможливорює масовість їх репрезентації в межах блогосфери, де кожен блог, форум, чат набуває рис мовної спільноти, не обмеженої нормативними застереженнями. Дописи з мовної проблематики, зокрема й щодо визначення статусу слова як української назви чи російського вкраплення, стають одними з найдражливіших, про що свідчать численні коментарі під ними, а думки авторитетних блогерів формують ставлення аудиторії до подібних суперечливих питань. Про важливість порушеної проблеми свідчать обговорення та дискусії редакторів, літераторів, пересічних громадян¹.

Зазначені процеси і явища переважно є наслідком браку знань про історію української мови та її функціональну повноту. Адже низка назв, співвіднесених мовцями-нефахівцями з російськими словоформами, насправді побутували в українській мові задовго до поширення на неї російського мовного впливу. Необачне і притому дедалі відчутніше зречення своєї мовної спадщини та оголошення її надбанням російської лінгвокультури призводить

до ревізії здавна вживаної в українській мові лексики та витіснення її за межі нормативного словника.

Гаданими росізмами (псевдоросізмами) стають лексичні одиниці, наявність яких в українській мові, попри схожість із відповідниками в російській, не зумовлена контактуванням із нею. Це слова переважно праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову усним шляхом або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янізми та елементи давньокиївської (києворуської) мови. Псевдоросізмами можуть бути й запозичення з інших, крім російської, мов, перейняті без її посередництва. Ці елементи в певні історичні періоди побутували в українській мові та закріпилися як нормативні в російській у новий час. Такі слова є свідками тривалої української писемно-літературної традиції, а не елементами російської мови чи суржику, оскільки зафіксовані в оригінальних писемних пам'ятках, фольклорних текстах, літературних творах, діалектному мовленні.

Для українця XXI ст. як позначений російським впливом може сприйматися (і, відповідно, щораз обмежуватися у використанні) цілий шар давніх українських слів, уживаних нині в побутовому повсякденному спілкуванні, усній мові, говірках. У словниках зазвичай їх супроводжують позначки, що вказують на розмовний, просторічний, застарілий чи архаїчний, діалектний характер таких одиниць. Серед них слова *бистрий, вверх/уверх, видіти, визивати, воздух, врем'я/урем'я, всегда/всігда, год, гóрод, другий* 'інший', *жизнь, зависть, звізда, кожа, краска, кріпкий (кріпко), лікарство, лучче, мисль, многий (много), обида (обижати), обув (вбуватися, вбутий), оп'ять, оставити, побіда (побідити), положити, получати/получити, послідній, празник, строїти, ум, язик 'мова'*; узусні фонетичні, графічні чи словотвірні паралелі до стилістично нейтральних форм *блистіти, глас, дурак, желізо (желізний), комната, красота, обичай, обіщати, обучати, около, первий, пчола, сюда, тайна, тишина, туда, угол* тощо.

¹ Див., напр.: Гребенюк В. «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене. *Волинський осередок Спільки християнських письменників*. <http://surl.li/fksirl>; Трубай В. Унадився журавель до бабиних конопель: Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? *Слово Просвіти*. 16–22 липня 2009. № 28; Унадився журавель до бабиних конопель. *Хвиля Десни*. 17.01.2024. <http://surl.li/mahoka>

Так, скажімо, назву *город*, що трапляється в українському мововжитку на позначення великого населеного пункту — міста, здебільшого трактують як суржикізм чи запозичення з російської через співвіднесеність із рос. *город*. Ба більше, деколи навіть той факт, що корінь *-город-* лежить в основі багатьох українських топонімів (*Миргород, Городня, Городенка*), стає однією з підстав для звучання голосів про давність побутування російської мови на українських теренах та штучний характер української мови загалом. Утім, насправді слово *город* в українській мові вживали впродовж століть.

За висновками етимологів, назва *город* генетично зводиться до **gorǫdъ* ‘загорода, загорожа’ (ЕСУМ² 1: 570–571). Перші писемні фіксації слова з семантикою захищеного, огороженого місця, укріпленого поселення, оборонної споруди простежувані вже в давньокиївських пам’ятках — літописах, житійній літературі, Слові о полку Ігоревім, Руській правді тощо (Срезн. 1: 555–557). Назва *городъ/градъ* активно функціонує й у ділових та народнорозмовних текстах середньоукраїнського періоду, не лише зберігаючи вже відомі значення, а й набуваючи загальної семантики позначення великого населеного пункту, що переконливо доводять тогочасні джерела (ССУМ 1: 253; СЛУМ 7: 38).

І. Котляревський у своїй «Енеїді» ужив слово *город* понад 20 разів, тоді як синонім *місто* засвідчений лише одиничним прикладом (ЛЕК: 38, 94). «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка підтверджує, що аналізована лексема широко побутувала в народному мовленні у XIX ст. (Гр. 1: 314). Не сприймалася аналізована лексема як російська й мовною свідомістю лінгвістів, про що свідчить, зокрема, перекладна російсько-українська лексикографія XIX — початку XX ст. (УС 1: 158; РУС: 246). Сучасні тлумачні словники, фіксуючи аналізовану назву, маркують її як розмовну чи рідковживану (СУМ-11 2: 135; СУМ-20 3: 720). Вона продовжує побутувати в говірках Західного Полісся (СЗГ 1: 103), Бойківщини

(СБГ 1: 186), Буковини (СБуГ: 92), Східної Слобожанщини (СУСГ: 86) тощо.

Нерідко оголошується росієюзмом і здавна вживана в українських джерелах лексична одиниця *всігда/усігда* ‘завжди’, яка є континуантом праслов’янського композита **vъsekъda* (ЕСУМ 1: 434). Слово фіксують давньокиївські пам’ятки (Срезн. 1: 468). Паралельно з полонізмом *завжди* (*заоужды, заоужди, оужды*) воно трапляється в текстах, написаних староукраїнською мовою XIV—XV ст. (ССУМ 1: 209, 372). Значну кількість орфографічних варіантів назви (*всегда/всегда/всегда/всигди/всгди/всгды/всюды/всады/усюды, завсегда/завсегда/завсгды/завсюды*) та похідний прикметник *всегдашний/всегдашний* ‘постійний, повсякденний, щоденний’ демонструють джерела XVI — початку XVII ст., що свідчить про її освоєність у тогочасній мовній практиці українців (СЛУМ 5: 24–25). Поширеність слова в народному мовленні XVIII ст. підтверджують матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України (ДНМ: 40, 63, 66, 105, 123, 218). Як реєстрову одиницю *усігда* наводить «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (Гр. 4: 356). У перекладних словниках кінця XIX — початку XX ст. як відповідники до рос. *всегда* запропоновано варіанти *завсегда, завсігди, завсіди* (УС 1: 105; РУС: 161). Вокабулу *всігди* подано в «Українсько-російському словнику» О. Ізюмова (1930) (Із.: 146). Пізніші джерела згадані одиниці не фіксують. Однак її можна почути й нині в народному мовленні від Бойківщини (СБГ 1: 149), Буковини (СБуГ: 64) до Східної Слобожанщини (СУСГ: 70). Тенденцію до пасивізації цього слова яскраво демонструє сучасна художня проза, в якій воно використовується переважно для створення ефекту розмовності («*Та, кажу, всігда комусь першому треба починати*» (В. Шкляр. Чорне сонце)), чи мова соцмереж, де така лексема набуває семантичного відтінку зневажливості, іронічності та застосовується для відтворення суржикового мовлення («*Всігда так роблю*», «*Диктатура — це всігда плохо*»).

Крім споконвічних назв, в українському узусі вживаними є слова, засвоєні в різні істо-

² Список використаних скорочень див. у Додатку.

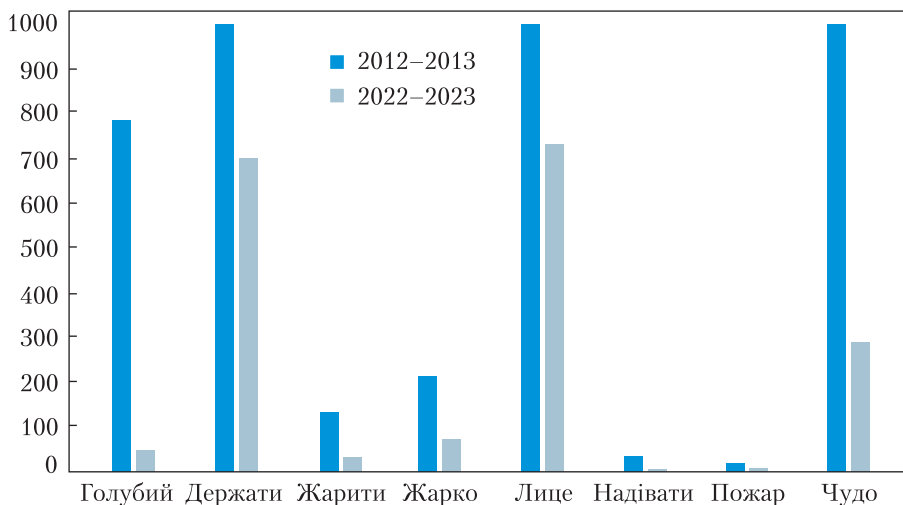
ричні періоди з інших мов, сприймані за росіізмми через закріплення відповідних запозичень у російській мові як функціональних літературних форм. При цьому перші фіксації таких лексичних одиниць у писемних джерелах попередніх періодів засвідчують більш ранні вживання саме в українських текстах. Такими є, наприклад, грецизми *кровать*, *парус*, тюркізми *ковер*, *жемчуг*, що трапляються вже в києворуських рукописах.

Наприклад, назва *кровать*, яка генетично зводиться до сгр. *краѣватію* ‘ложе, одр, постеля’ (ЕСУМ 2: 100), записана у Слові о полку Ігоревім («*Одѣвахте мя, рече, чрѣною наполюмою, на кровать тисовѣ*» (Срезн. 1: 1326)); засвідчуємо її у «Лексиконі» Памви Беринди (1627) при тлумаченні вокабули *одр* («*Одрѣ: Кровать, ложка, постеля, мары*» (Бер.: 151)); цю лексему вживає у своїх поезіях Т. Шевченко («*І в кімнаті на кровати спочити лягли*» (Т. Шевченко. Ой крикнули сірії гуси...)); її наводить «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, який загалом відбиває західноукраїнську мовну практику ХІХ ст. (Жел. 1: 381). На першому місці в ряду синонімів-відповідників до рос. *кровать* подано аналізовану одиницю в «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (УС 2: 49). Б. Грінченко у фольклорних матеріалах, зокрема народних піснях, засвідчує також зменшувально-пестливі форми *краватонька*, *краваточка* (Гр. 2: 310). На сучасному етапі українська літературна мова з відповідною семантикою знає лише *ліжко* (з давнього *ложе*).

Віддавна притаманною українській мові була й лексична одиниця *ковер* ‘килим’, засвоєна, найімовірніше, з тюркських джерел (ЕСУМ 2: 483). Її (*ковърь/коворь*) неодноразово засвідчує Повість минулих літ: «*И посла Ерополкъ искать брата, и влачишиа трупъ изъ гробли ѿ оутра и до полудне, и налѣзоша на Ольга высподи трупя, внесоша и, и положишиа и на коверъ*», «*Ночью же межю клѣтми проимавше помость, вбертѣвши в коверъ, и оужи съвѣсишиа на землю*» (Срезн. 1: 1244). Слово функціонувало в українській мові ХVІ–

ХVІІ ст. (СЛУМ 14: 157). Ним послуговувалися письменники ХІХ ст.: «*Тут малиновий ковер на всю долівку, малинові дивани і крісла*» (Марко Вовчок. Листи з Парижа). У цей же період його фіксують лексикографічні джерела (Жел. 1: 354; УС 2: 22). «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка підтверджує, що лексема *ковер* побутувала в народному мовленні ХІХ ст. зі значеннями ‘килим’, ‘ковдра’ (Гр. 2: 261). Як уживану назву в українській мові початку ХХ ст. засвідчують її «Словар чужих слів» З. Кузеля й М. Чайковського (СЧС: 158), «Українсько-російський словник» О. Ізюмова (Із.: 52). Сучасні тлумачні словники української мови маркують лексему *ковер* як застарілу й діалектну одиницю (СУМ-11 4: 203; СУМ-20 7: 198; пор. СУСГ: 161). У літературному вживанні *ковер* витіснила пізніша (від ХVІІ ст.) синонімічна паралель *килим* (тур. *kilim*).

За певних комунікативних обставин та в певному контекстуальному оточенні такі назви справді можуть виявляти дифузні ознаки, характерні для запозичень чи інтерферем. Російська мова для розглянутих та подібних узусних найменувань тривалий час була (або могла бути) одним із співчинників, що підтримували та стимулювали їхнє «життя» в українському мововжитку. У наші дні з огляду на важливі суспільні перетворення схожість із російськими словоформами стає (може стати) причиною прискореної архізації відповідних українських слів. Спостерігається подальше зниження їхньої регулярності та стилістичної маркованості. Дедалі частіше слова, наявні у звичному (буденному) словниковому запасі сучасних українців, кваліфікуються масовою свідомістю як суржикізми, мішанка, мовне сміття без усвідомлення їхньої багатолітньої тяглості в українській мові. Зокрема, у словнику-пораднику Т. Берези, І. Зубрицької та Ю. Зеленого «Мова – не калька» (Львів, 2015) до розряду «кальок і чужомовних запозик, що так чи інак засмічують нашу рідну мову, зводять її велич до рівня вуличного суржику», віднесено *бистро* (МНК: 34), *будто* (МНК: 46), *визивати* (МНК: 72), *желудок* (МНК: 183),

Порівняння частотності вживань окремих лексем, співзвучних із російськими формами (за матеріалами Генерального регіонально анотованого корпусу української мови)

зависть (МНК: 199), *краска* (МНК: 275), *лікарство* (МНК: 286), *обув* (МНК: 385), *оп'ять* (МНК: 394), *оставляти* (МНК: 95), *положити* (МНК: 444), *получати* (МНК: 444), *последній* (МНК: 452) та ін.

Дистанціювання від російської мови починається й до пасивізації тих давніх українських слів, які є нормативними для української літературної мови, однак виявляють подібність до відповідних російських назв. У мовній свідомості сучасних українців такі лексеми, ідентичні в семантичному, фонетичному та графічному плані, асоціюються з безпосередніми російськими запозиченнями, а звукова чи візуальна схожість між ними стає підставою для сприйняття їх як запозичень із російської, їх визнають суржиковими елементами. Зокрема, можемо спостерігати звуження сфери використання слів, що належать до праслов'янської мовної спадщини, на фоні активізації синонімічних назв іншої генези чи таких, що не ввійшли до російського лексикону: *голубий* → *блакитний*, *держати* → *тримати*, *жарити* 'готувати їжу з жиром на вогні, на жару без використання води' → *смажити*, *жаркий* → *спекотний*, *гарячий*, *дуже теплий*, *жарко* → *спекотно*, *гаряче*, *ждати* → *чекати*, *сподіватися*, *курити* 'утягувати через рот і видихати дим якої-небудь речовини, перев. тютюну' → *палити*, *лице* 'передня частина го-

лови людини' → *обличчя*, *надівати* 'одягати на себе або на когось одяг, взуття, головний убір' → *одягати*, *одежа* → *одяг*, *пожар* → *пожежа*, *чудо* → *диво* тощо.

У наш час в узусному вживанні такі слова зазнають функціонально маркованої переоцінки, стають стилістично забарвленими (зниження стилістичного регістру), характеризуються низькою активністю та засвідчують перегруповання словникового складу сучасної літературної мови. У різноманітних науково-популярних виданнях чи на просвітницьких інтернет-ресурсах їх можна побачити серед числа розмовних елементів, не рекомендованих до використання. Наприклад, уже згаданий словник «гарної української мови», за визначенням його авторів, «Мова — не калька» серед одиниць, належних до «вуличного суржику», наводить *жарити* (МНК: 182), *ждати* (МНК: 182), *лице* (МНК: 284), *надівати* (МНК: 321), *пожар* (МНК: 438), *чудо* (МНК: 633).

Порівняння частотності вживань розглянутих найменувань, співзвучних із російськими формами, за матеріалами Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) демонструє стійку тенденцію до зниження їхньої регулярності. Показові результати фрагментів такого зіставлення для окремих лексем за джерелами корпусу, датованими

останнім десятиріччям, проілюстровано на наведеній діаграмі.

Отже, сучасні пуристичні тенденції, спрямовані на подолання наслідків впливу російської мови та посилення ролі питомої мовної основи, дистанціювання від російських запозичень та орієнтування на чистоту мовлення, породжують і дедалі сильніше поглиблюють проблему таврування давньої з походження та за функціонуванням української лексики як російських кальок, покручів, суржикових елементів і призводять до помилкових суджень щодо самотності української мови, хибної оцінки мовних та мовно-культурних надбань

минулого, пасивізації (архаїзації) розмовного шару слів і стилістичної переорієнтації нормативного словника. Водночас збереження української мови та культури, знання історії українського народу в різних аспектах, зокрема й лінгвістичному, що передбачає фаховий підхід до інтерпретації мовних явищ, є важливим складником формування цілісного уявлення українців про свою національну ідентичність та набуває особливого значення в наш час у контексті війни, яку веде російська держава проти України, а тому має бути невід'ємним компонентом змісту освіти й державної мовної політики.

ДОДАТОК

ВИКОРИСТАНІ СКОРОЧЕННЯ:

- Бер. *Лексикон словеноросійській Памви Беринди*. Відпов. ред. К.К. Цілуйко; підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Друк. видавництва АН УРСР, 1961.
- Гр. *Словарь української мови: у 4 т.* Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
- ДНМ *Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: матеріали сотених канцелярій і ратуш Лівобережної України*. Підг. В.А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1976.
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* Редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- Жел. *Малоруско-німецький словар: у 2 т.* Уложив Евгений Желеховський і Софрон Недільський. Львів: з друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1886.
- Із. Ізюмов О.П. *Українсько-російський словник: за новим правописом*. Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930.
- ЛЕК Ващенко В.С., Медведев Ф.П., Петрова П.О. *Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського*. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1955.
- МНК Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. *Мова — не калька: словник української мови*. Львів: Апріорі, 2015.
- РУС *Російсько-український словник: у 4 т.* Гол. ред. акад. А. Кримський. Київ: К.І.С., 2007.
- СБГ Онишкевич М.Й. *Словник бойківських говірок: у 2 ч.* Київ: Наукова думка, 1984.
- СБУГ *Словник буковинських говірок*. За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005.
- СЗГ Аркушин Г.Л. *Словник західнополіських говірок: у 2 т.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- СЛУМ *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.: у 28 вип.* Редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.
- Срезн. Срезневский И.И. *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т.* Санкт-Петербург: ИОРЯС Императорской АН, 1893–1902.
- ССУМ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т.* Редкол.: Л.Л. Гумецька (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ-11 *Словник української мови: в 11 т.* Редкол.: І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ-20 *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка, 2010–2022 (т. 1–14).
- СУСГ Волошинова М.О., Глуховцева К.Д., Леснова В.В. та ін. *Словник українських східнословобожанських говірок*. За ред. К.Д. Глуховцевої, В.В. Леснової. 2-ге вид., зі змін. й допов. Київ: Талком, 2021.
- СЧС Кузеля З., Чайковський М. *Словар чужих слів: 12 000 слів чужого походження в укр. мові*. Чернівці: З друк. т-ва «Рус. Рада» під зарядом І. Захарка, 1910.
- УС *Словарь російсько-український: у 4 т.* Зібрали і впоряд.: М. Уманець, А. Спілка. Львів: З друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1893–1898.

Alina V. Honcharenko

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6528-0873>

ANCIENT VOCABULARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
IN THE CONTEXT OF SOCIAL CHANGES

According to the materials of report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine,
October 30, 2024

The war has intensified purist tendencies aimed at overcoming the effects of Russian influence and distancing from Russian borrowings. They create and deepen the problem of biased attitudes toward ancient Ukrainian vocabulary. In many cases, such units are mistakenly classified as linguistic distortions and calques from Russian prototypes. This leads to a misjudgment of the linguistic and linguocultural heritage of the past. The proposed report is dedicated to the analysis of such linguistic units. The past imposition of Russian lexical, grammatical, phonetic and orthographic elements on the Ukrainian language, along with a lack of awareness about the development and standardization history of Ukrainian literary language, are the main reasons leading to the mistaken classification of native Ukrainian forms as Russian (or as surzhyk) and their removal from usage.

Keywords: Ukrainian language, Russian language, vocabulary, Russianism, surzhyk, pseudo-Russianism.

Cite this article: Honcharenko A.V. Ancient vocabulary of the Ukrainian language in the context of social changes. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (12): 94–100. <https://doi.org/10.15407/visn2024.12.094>